

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 321.64(450.361=163.6)"1919/1922"
94(450.361 Križ pri Trstu)"1919/1922"

Prejeto: 13. 5. 2007

Ivan Vogričmag. zgodovinskih znanosti, Vrhovci, Cesta VIII 5b, SI-1125 Ljubljana
e-pošta: ivanvogric@hotmail.com

Fašistično nasilje na Primorskem po prvi svetovni vojni: primer Križa pri Trstu

IZVLEČEK

Prispevek obravnava – s pomočjo časopisnih virov (dnevnika Edinost), arhivske dokumentacije, literature in pričevanj – nasilna dejanja črnih škvader v Križu pri Trstu v času vzpona fašizma na oblast (1919–1922) oz. vrenja, ki je zajelo Julijsko krajino po prvi svetovni vojni. Za ta dejanja je značilna ne samo politična, marveč tudi narodna nestrpnost fašističnih skupin v tem slovenskem naselju. Nasilje namreč ni bilo uperjeno le proti eni ciljni skupini ljudi, ampak proti celotni slovenski vaški skupnosti ne glede na politično pripadnost domačinov. Stopnja nasilja je bila pri tem zelo visoka, v prvi vrsti ob vdoru in opustošenju kulturnega društva Ljudski oder in parlamentarnih volitvah leta 1921.

KLJUČNE BESEDE

Križ pri Trstu, fašizem, nasilje nad Slovenci, volitve 1921 in 1922

SUMMARY

FASCIST VIOLENCE IN THE PRIMORSKA REGION AFTER WORLD WAR I: THE CASE OF KRIŽ NEAR TRIESTE

The contribution deals with – with the help of newspaper sources (daily Edinost), archival documents, literature and testimonies – the vicious acts of the black squad in Križ near Trieste during the ascent of fascism to power (1919–1922) and with the turmoil that captured the Julijska krajina (Julian March) after World War I. Characteristic of those acts is not only political but as well national intolerance of fascist groups in the mentioned Slovene settlement. Violence was not fixed on a single group of people but on the entire Slovene village community regardless of political appurtenance of the local people. The degree of violence was very high, especially at the breaking in and devastation of the cultural society the Ljudski oder, and at parliamentary elections in 1921.

KEY WORDS

Križ near Trieste, fascism, violence on Slovenes, 1921 and 1922 elections

Obdobje od konca prve svetovne vojne do prihoda fašizma na oblast na Primorskem je bilo v slovenskem zgodovinopisju izčrpno obdelano. Že dolgo časa obstaja kopica kakovostne strokovne literature, ki jo nadgrajuje tudi siceršnja literatura, posvečena temu obdobju.

Primer nasilja fašizma v Križu pri Trstu¹ je po eni strani nadvse značilen, saj odraža osnovne elemente, ki so bili na splošno prisotni na Primorskem v času vzpona fašizma; po drugi pa kaže na značilnosti, ki v drugih primorskih krajih niso bile toliko izrazite oz. sploh niso bile prisotne.

Splošni okvir

Položaj v Križu – naselju s tedaj skoraj 2000 prebivalci na kraški planoti v zaledju Trsta² – je potrebno uokviriti v specifični čas, ki je sledil koncu prve svetovne vojne. Zanj je bila vsaj na začetku značilna izrazita militarizacija na ozemlju t. i. Julijske krajine, kar je bila posledica vojaške navzočnosti italijanske vojske po razkroju Avstro-Ogrske. Demobilizacija, ki je sledila, je potekala postopno, ob upoštevanju relativne bližine demarkacijske črte oziroma, po aneksiji Primorske k Italiji maja 1921, meddržavne meje s Kraljevino SHS.

Vzporedno z mnogimi spremembami (nov položaj, v katerem se je znašel Trst po razpadu stare Avstrije; demografske spremembe zaradi dotoka vse večjega števila Italijanov iz notranjosti države in spremenjenega številčnega razmerja med etničnimi skupinami v mestu; nekajletna vojaška oblast itd.) je bilo čutiti izrazito politično vrenje, ki je sledilo prvratu leta 1918. Prva povojna leta je bilo podobno kot za druge italijanske dežele tudi za Trst in okolico značilno izrazito revolucionarno razpoloženje. To je začelo upadati šele potem, ko se je od tedaj vodilne sile na levi, socialistične stranke, odcepilo najbolj radikalno krilo – komunisti. Istočasno pa je raslo tudi močno fašistično gibanje, ki je bilo v Trstu ustanovljeno prve dni aprila 1919, le deset dni po nastanku prvih fašijev v Milanu. Začetne akcije tržaškega fašija segajo v poletje 1919, s tem da se način in oblike delovanja niso bistveno razlikovali od onih drugod po Italiji.

Razrast tržaške fašistične organizacije je bil osupljiv: s 14.000 člani je bila marca 1921 največja v Italiji.³ Njen delež je znašal dobrih 18% celotnega

članstva v vsej državi. Vodja organizacije Toskanec Francesco Giunta je bil za Mussolinijem najbolj popularen fašist v Italiji. Priljubljenost je pridobil z nekaterimi spektakularnimi akcijami, kot je bil npr. požig Narodnega doma v Trstu poleti 1920.

Fašistično gibanje v Julijski krajini se je nekoliko razlikovalo od tovrstnega gibanja drugod po državi. Napajalo se je, bolj kot drugje, z mitom o t. i. pohabljeni zmagi Italije v prvi svetovni vojni, s konfrontacijo s slovanskim svetom (D'Annunziov pohod na Reko) in z nacionalistično retoriko nasploh. V "novih provincah", kot sta bili npr. Trst in Gorica, pa je bila značilna izrazita prisotnost avtohtone slovenske manjšine, ki ji je bilo fašistično gibanje zelo nenaklonjeno. Zato ne preseneča, da je prvi močan udarec zadalo prav slovenski manjšini. Glede na dejstvo, da so bili Slovenci razmeroma zelo dejavni tudi v levičarskih strankah in delavskem gibanju (o čemer priča dejstvo, da sta bili dve tretjini aretiranih med splošno stavko septembra 1920 Slovenci), pa je želel fašizem s tem ubiti dve muhi na en mah. Njegov prodor ni bil torej zgolj ideološkega, temveč tudi nacionalnega značaja.

Oboroženo krilo fašističnega gibanja so tvorile t. i. škvadre. Sestavljene so bile v dobršni meri iz povratnikov s fronte, ki so sprejemali model militarizacije političnih spopadov.⁴ Omenjene skupine so bile posledica moralnega razdejavanja, ki ga je pustila za sabo prva svetovna vojna, vodili pa so jih politični vrhovi gibanja, prisotni v inštitucijah italijanske države. Te skupine so pogosto napadale sedeže delavskih in levo usmerjenih političnih organizacij, županstva v občinah, kjer je imela leвица večino, in posamezne antifašiste. Njihov cilj je bil omejiti revolucionarno razpoloženje, ki je v Italiji doseglo vrhunec v letih 1919–1920 (tako imenovana rdeča dveletka).

Stanje in dogodki na lokalni ravni

Na socialno strukturo Križa po prvi svetovni je vplivala močna proletarizacija. Moško prebivalstvo se je vse bolj zaposlovalo v tržaški industriji, v prvi vrsti v ladjedelnici, zato je bilo pod vplivom sindikalnih in političnih dogajanj v bližnjem mestu. Hkrati je bilo navezano na tradicijo domačega kamnarstva in ribištva, ki je v kombinaciji s kmečko dejavnostjo nudilo vir preživetja. Križ je bil kraj z najbolj opazno ribiško tradicijo med Slovenci ne samo na Tržaškem, ampak tudi na celotnem slovenskem etničnem prostoru. Z razvejnim društvenim delovanjem je naselje ohranjalo izrazito slovensko podobo.

V naselju so bile prisotne levičarske organizacije, vpliv fašizma pa je bil razmeroma majhen. V slovenskih naseljih okrog Trsta je bila namreč fašistična prisotnost navadno povezana z navzočnostjo

¹ Čeprav se uporablja tudi naziv Sv. Križ, se je avtor odločil za obliko Križ, ker se ta naziv uporablja v pogovornem jeziku, toponomastiki in večjem delu zamejske publicistike.

² Po podatkih ljudskega štetja leta 1921 je v Križu prebivalo 1792 ljudi; k temu je potrebno dodati še 101 osebo, živečo v delu naselja, ki je administrativno spadal pod sosedno občino Nabrežina (in hkrati goriško pokrajino). Gl. *Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*, str. 61.

³ Mattiussi, *Il Partito Nazionale*, str. 20. Mattiussi je povzel podatke od preučevalca italijanskega fašizma Renza De Feliceja. Prim. tudi Vinci, *Vzpon fašizma*, str. 32.

⁴ Franzinelli, *Squadristi*, str. 11.

vojaške posadke oziroma skupin italijanskih železničarjev, ki so tvorile jedro začetnih lokalnih fašistov.⁵ Te so bile še posebno navzoče v večjih krajih vzdolž železnice. V primeru Križa tega skorajda ni bilo, kar pomeni, da je fašistično gibanje posegalo na dogajanje v naselju od zunaj.

Krajevno zgodovinopisje navaja, da je bila ena od tarč fašističnih napadov kriška ribiška zadruga, registrirana leta 1909. Fašisti so napadli ribiče, ko so zborovali.⁶ Zabeležen je ostal spopad iz leta 1920.

Veliko hujši pa je bil napad v četrtek, 17. februarja 1921.⁷ V večernih urah tega dne je skupina oboroženih fašistov, ki so tja prispeli z več vozili, z zvijačo vdrla v sedež krajevnega Ljudskega odra⁸ sredi vasi. Pri tem so – kot je poročala tržaška Edinost – vstopili tudi v sosednje stanovanje, kjer je večerjal oče s tremi otroki. Prišleki so nanje nastavili samokrese, nato pa opustošili prostore. Potem ko so prižgali ogenj, so začeli streljati na domačine, ki so medtem prihiteli na kraj dogajanja. Edinost je poročala, da so enega od domačinov ranili v roko; krogla ga je zadela na cesti.⁹ Skupina fašistov je na-

to naglo zapustila vas, s tem da je napadenemu stanovalcu pri Ljudskem odru "izginilo tudi nekaj dragocenosti". Poročevalec Edinosti je na koncu ugotovil, da "brezdvomno so bili fašisti točno obveščeni o raznih podrobnostih po kakem somišljeniku iz vasi".

Del literature navaja tudi, da so fašisti takrat razdejali tudi sedež socialistov (oz. sindikalne organizacije) v eni od kriških gostiln.¹⁰

V zvezi s tem je zanimiva vsebina dokumenta iz tržaškega državnega arhiva, ki se nanaša na spor med skupinama fašistov in vojakov, nastanjenih prav v Križu. Gre za dopis, datiran 23. februar 1921, ki ga je poveljnik legije karabinerjev v Trstu podpolkovnik Giuseppe Anzà naslovil na generalni civilni komisariat za Julijsko krajino in poveljstvo armadnega zbora v Trstu.¹¹ Dokument se glasi:

"Malo pred 16. uro 20. t. m. je peljal skozi Križ, v smeri proti Trstu, kamion s približno 20 fašisti.

V bližini mesta, kjer je začasno nastanjena 10. baterija 4. polka poljskega topništva se je vojak Vertemati Giulio iz omenjenega oddelka postavil pred kamion, ki je vozil z upočasnjeno hitrostjo, in zaklical: 'V redu je, če ste fašisti in ste zažgali krožke, vendar nesrečnežu ne bi smeli ukrasti 2.000 lir'; pri tem se je nanašal na incidente, do katerih je prišlo nekaj dni prej v tem naselju.

Osem fašistov je izstopilo iz kamiona in, z revolverji v rokah, vprašalo vojaka, zakaj jih je žalil; leta – v bojazni, da ga ne bi onesposobili – pa je zaprosil za pomoč.

Na klice Vertematija je priteklo kakih trideset vojakov, pri čemer so fašisti spet stopili na kamion in se oddaljili v smeri proti Proseku.

Takoj potem je vojak Vertemati odvezl pištolo kaplarju Miracoliu Luigiju, prav tako iz 10. baterije, in izstrelil dva naboja proti kamionu s fašisti. Ti so odgovorili z osmimi strelji iz revolverja.

Nihče ni bil ranjen."

Pohod na Križ lahko uvrstimo v val nasilja, ki je sledil deželnemu kongresu fašističnega gibanja v Trstu 7. februarja 1921, na katerem je bil prisoten sam Mussolini. Že naslednji dan so vdrl in opustošili tiskarno Edinosti v Trstu, pozneje pa se je nasilje razširilo po Trstu in Tržiču. V obeh krajih je prišlo do zelo hudih spopadov med nasprotnimi skupinami in vala aretacij.¹²

⁵ Ob prevzemu oblasti (oktobra 1922) so obstajale na območju širšega kraškega območja tri fašistične sekcije: v Nabrežini, Divači in Postojni. To ni bilo zelo veliko, če pomislimo, da jih je bilo deset let kasneje dvajset (gl. Dieci anni di Fascismo sul confine orientale d'Italia, Il Piccolo, 51, 27. 10. 1932, str. 3). Fašistično jedro je sicer obstajalo tudi v Sežani (ta je postala kasneje sedež fašističnega gibanja na Krasu), ki pa je spadalo pod divaško sekcijo. Vsi ti kraji so se nahajali vzdolž železniške proge, kar se ujema z dejstvom, da je bil večji del prvih skupin fašistov sestavljen iz osebja, zaposlenega na železnici. To so bili večinoma tako imenovani regnicoli (priseljenci italijanski državljani iz notranjosti Italije), ki so bili včlanjeni v Vsedrjavno združenje fašističnih železničarjev.

⁶ *Križani v boju za svobodo*, str. 25. Nastanek in razvoj ribiške zadruge opisuje Bruno Volpi Lisjak, pri čemer izpostavlja tudi pritisk nanjo v času fašistične vladavine, še posebej preko režimskih sindikatov. Gl. Volpi Lisjak, *Slovensko pomorsko ribištvo*, str. 252, 292, 297 in 300.

⁷ Fašistovski napad v Sv. Križu pri Trstu, Edinost, 46, 19. 2. 1921, str. 2. Zanimivo je, da različni viri prinašajo napačen datum napada na kriški Ljudski oder – 19. februar. Prim. Franzinelli, *Squadristi*, str. 304; *Križani v boju za svobodo*, str. 30; *Od fašističnega škvadrizma*, str. 16; Tiberio, *Il fascismo a Trieste*, str. 46; Nedog – Kacin-Wohinz, *Kronološki pregled dogodkov*, str. 193. Vendar so podatki iz Edinosti kronološko bolj prepričljivi, posredno tudi dokumentacija iz AST. Edinost je v tem prispevku pogosto navedena, ker je prinašala najbolj izčrpne informacije o družbenopolitičnem dogajanju v tem delu Primorske.

⁸ Kriški Ljudski oder je nastal leta 1906. Šlo je za kulturni krožek, ki je spadal v mrežo istoimenskih društev, nastalih na pobudo socialističnih krogov. Središče je bilo v Trstu. V neposredni bližini sta delovala tudi Ljudska odra v Šempolaju in Vižovljah. Po vdoru in opustošenju v Križu je tamkajšnji Ljudski oder – v njem se je med drugim kalil tudi znani igralec, režiser in gledališki organizator Justo Košuta (1898–1962), ki je zaslovel tudi na odrih na Slovenskem – prenehal delovati. Sledilo mu je društvo Vesna, ki je bilo razpuščeno leta 1927 skupaj z večino slovenskih kulturnih društev na Tržaškem. Poleg društva Vesna je med kulturnimi društvi v dvajsetih letih delovalo tudi Bralno društvo Mladina.

⁹ Tudi tu se poročilo iz Edinosti razlikuje od prej navedenih

virov (razen knjige *Križani v boju za svobodo*). Ti navajajo, da je Josip Košuta (tako je bilo ime domačinu, proti kateremu so streljali fašisti), podlegel ranam. Vendar v knjigi umrlih kriške župnije ni tega podatka. 6. septembra 1921 je sicer navedena smrt osebe z istim imenom in priimkom (pri čemer velja opozoriti, da gre za pogosto ime in pogost priimek v tem naselju), vendar je kot vzrok smrti navedena "gastroacuta".

¹⁰ *Križani v boju za svobodo*, str. 40 in posredno Franzinelli, *Squadristi*, str. 304.

¹¹ AST, Generalni in civilni komisariat za Julijsko krajino 1919–1922, Akti kabineta, fascikel 111.

¹² *Od fašističnega škvadrizma*, str. 16.

Ufficio di 3a Divisione
=====

Trieste li 23 Febbraio 1921.

N° 266/2 di prot.

OGGETTO: Incidente avvenuto in S. CROCE, tra fascisti e soldati

24 FEB 1921
1 MAR 1921

AL COMMISSARIATO GENERALE CIVILE PER LA VENEZIA GIULIANA
AL COMANDO DEL CORPO D'ARMATA DI TRIESTE

T R I E S T E

4063-7042

Verso le ore 16 del 20 corrente, transitava per S. CROCE un autocarro, con circa 20 fascisti, diretto a Trieste.

All'altezza dell'accantonamento della 10ª Batteria del 4° Reggimento d'Artiglieria da Campagna, il soldato, VERTEMATI Giulio, del reparto anzidetto, ponendosi davanti all'autocarro, che procedeva lentamente, pronunciò le seguenti frasi: SE SINTE FASCISTI ED AVETE DISCIOLTO I CIRCOLI VA BENE, MA NON DOVETE RUBARE 2000,00 LIRE AD UN DISGRAZIATO, e volendo con ciò alludere ad incidenti verificatisi pochi giorni prima in quell'abitato.

Otto fascisti, scesi dall'autocarro, con le rivoltelle in pugno, chiesero al militare ragione di tale offesa, e questi, nella tema di essere sopraffatto, chiamò aiuto.

Alle grida del VERTEMATI accorsero una trentina di soldati ed i fascisti, allora ripresero posto nell'autocarro, allontanandosi verso PROSECCO.

Subito dopo, il soldato VERTEMATI tolse la pistola d'ordinanza al caporale MIRACOLI Luigi appartenente pure alla 10^a Batteria, sparò due colpi contro l'autocarro dei fascisti, i quali risposero al fuoco con otto colpi di rivoltella.

NESSUN FERITO.

IL T. COLONNELLO
COMANDANTE INT. LA LEGIONE
(GIUSEPPE ANZA)

Crispo Moncada

Dokument Državnega arhiva v Trstu, ki govori o sporu med fašisti in vojaki v Križu (AST, Generalni in civilni komisariat za Julijsko krajino 1919-1922, Akti kabineta, fascikel 111).

Volitve leta 1921

Na prvih povojnih volitvah za poslansko zbornico (italijanski parlament) leta 1919 v Julijski krajini še niso volili, ker to območje še ni bilo priključeno Italiji.¹³ Zato pa je v Trstu, Gorici in drugih anektiranih krajih vladalo toliko večje zanimanje

za druge volitve v italijanski parlament. Te so bile sklicane za 15. maj 1921.

Fašistično gibanje je bilo takrat legalizirano, saj je nastopilo v t. i. nacionalnem bloku skupaj z liberalnodemokratskimi komponentami. To gibanje je imelo vodilno vlogo pri sestavljanju kandidatnih list, saj je bil njen nosilec v Trstu sam Francesco Giunta. Liberalnodemokratske skupine so sprejele fašiste medse, ker so želele preprečiti volilno uveljavitev

¹³ Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje, str. 45.

levice iz leta 1919.¹⁴ Tudi to je bil eden od vzrokov, da so fašisti med volilno kampanjo izvajali nasilje, ki je bilo značilno za vso državo. Legalizacija fašizma je bila torej neke vrste legalizacija sistema nasilja, ki so ga zagovarjali fašisti.

V Križu je prišlo do napetosti že nekaj dni pred razpisom volitev. V petek, 1. aprila, so vas obiskali tržaški fašisti, ki so prišli "s palicami in oboroženi do zob kakor po navadi".¹⁵ Skupina je najprej vdrla v zasebno stanovanje, nato pa razsajala po gostilnah ter v cerkvi, kjer je potekal nauk za birmance. Poročevalec Edinosti je na koncu svojega prispevka dodal, da so "pri vseh teh obhodih spremljali fašiste orožniki".

Nekaj dni pred volitvami je prejel kriški župnik grozilno pismo, v katerem so ga pozvali, naj zapusti vas. Dan pred volitvami pa so prišli v vas trije oboroženi fašisti in ga iskali v župnišču. Ker ga niso našli, so šli do njegovih domačih in jim povedali, da se mu bodo zgodile hude stvari, če se bo udeležil volilne agitacije.¹⁶

Tako v Križu kot nasploh na Tržaškem je bila med slovenskimi volivci posebno opazna agitacija Jugoslovenske narodne stranke (JNS), se pravi slovenske liste, ki je združevala katoliško in liberalno komponento in je bila izraz Političnega društva Edinost. Ta se je na volitvah predstavila z več slovenskimi kandidati. Na slovenske volivce sta poleg tega lahko računali tudi obe levičarski stranki, socialisti in komunisti, čeprav na Tržaškem nista imeli slovenskih kandidatov.¹⁷

Do prave farse je prišlo na dan volitev. V Križu so takrat imeli pravico glasovati tudi volivci z bližnjega Proseka, ki so iz strahu pred nasilnimi dejanji fašističnih skupin krenili skozi gozd na volišče že v nočnih urah. Trg pred voliščem je bil poln že pred 7. uro zjutraj, kar je – kot kaže – presenetilo tudi skupino tam prisotnih fašistov. Ti so se umaknili, vendar so takoj po začetku volilnih postopkov v vas prihiteli v še večjem številu. Bilo naj bi jih kakih petdeset in povrh so bili še oboroženi. Njihov namen je bil onemogočiti volivcem, da bi normalno glasovali. S silo so se znesli nad ljudmi in jim jemali volilna potrdila. Med pretepenimi je bil tudi kriški župnik: "...Kar so se fašisti volilcev polastili, so jih tirali s silo v volilno kamrico. Ker se niso hoteli poslužiti tujih glasovnic, so jim fašisti s silo devali v zavitek glasovnice fašistovskega bloka. Ni bilo skoro volilca, ki bi ne bil tepen ali ranjen..."

Dopisnik Edinosti je zaključil prispevek s pripombo, da so "nezaslišane zločine" v Križu zastopniki oblasti mirno trpeli: "Prijazno so gledali in prepuščali nesrečne žrtve njihovi usodi".

Tudi to dejanje lahko umestimo v vrsto podobnih dejanj, do katerih je prišlo na dan volitev v bližnji in daljni okolici, kot npr. v istrskih krajih (Marezigah, Pobegih, Sv. Antonu itd.). Na voliščih v omenjenih krajih je prišlo namreč do izredno hudih kršitev, kar je bila posledica napadov fašističnih škvader na volivce. To je veljalo še posebej za Marezige, kjer je bilo v spopadih ubitih več ljudi. Tako v Marezigah kot v Križu (in seveda drugod) je bil cilj fašističnih skupin enak: preprečiti regularno izvolitev kandidatov na listi JNS in levičarskih strank ter omogočiti uveljavitev fašističnih kandidatov.

Na volišču v Križu je ob zelo majhnem številu veljavnih glasovnic italijanski blok prejel 45, republikanci 7, komunisti 5 glasov in slovenska lista 2 glasova.¹⁸ Šlo je torej za klasičen primer elementarnih kršitev volilnih pravil ob hudih pritiskih na volivce. Tudi na podlagi takšnih primerov je italijanski nacionalni blok požel volilni uspeh, kar je bilo – na nivoju Julijske krajine – značilno predvsem za Istro in Trst. Volilni uspeh, čeprav dosežen z ustrahovanjem, pa je bila odskočna deska za nadaljnje delovanje fašističnega gibanja.

Za primerjavo lahko navedemo rezultate občinskih volitev v Križu naslednje leto (januarja 1922). Čeprav so imele volitve drugačen značaj in niso imele takšnega političnega pomena kot parlamentarne, nam primerjava vseeno lahko pomaga ustvariti vsaj približno podobo volilnega telesa na krajevni ravni. Leta 1922 je slovenska lista prejela 195 glasov, italijanska zveza 109, komunisti 85, republikanci 10, italijanska ljudska stranka 2 in socialisti 1 glas.¹⁹

Vendar tudi te volitve niso potekale povsem po predpisih. Edinost je poročala, da so že navsezgodaj prišli v vas "tuji fašisti". Potem ko so se združili z domačimi, so obkolili volišče in jemali volivcem volilna potrdila.

Zgodilo pa se je, da so tokrat posegli orožniki: "Pohvaliti je treba nekega orožniškega stotnika, ki je pred voliščem napravil red. Fašisti so seveda tudi pozneje skušali terorizirati, kar pa jim je vsled nastopa varnostnih organov posebno pa naših volilcev, ni uspelo..."²⁰ Edinost je poročala tudi o bogoskrunstvu, do katerega je prišlo prav tako na dan volitev. Trojica fašistov je pod vasjo, potem ko je brez uspeha čakala na volivce s Proseka, razdejala kapelico, kar je seveda povzročilo negotovanje med domačini.

14 Volilno zavezništvo med liberalnodemokratskimi strankami in fašisti je le-tem odprl vrata v najvišje institucije v državi. Prvim – čeprav so bile tvorec ustavne državne ureditve – se je to pozneje maščevalo, saj je fašizem nekaj let kasneje pokopal demokratične ustanove v državi.

15 Fašisti v Sv. Križu, Edinost, 46, 3. 4. 1921, str. 1. Prim. Kacin-Wohinz, Parlamentarne volitve, str. 68.

16 Na dan volitev so se vršila nezaslišana, krvava nasilstva nad našim istrskim in tržaškim ljudstvom, Edinost, 46, 17. 5. 1921, str. 1.

17 Kacin-Wohinz, Narodno obrambno gibanje, str. 45–82.

18 Na dan volitev so se vršila nezaslišana, krvava nasilstva nad našim istrskim in tržaškim ljudstvom, Edinost, 46, 17. 5. 1921, str. 1.

19 Edinost, 47, 25. 1. 1922, str. 2.

20 Občinske volitve v Trstu, Edinost, 47, 24. 1. 1922, str. 1.

Karikatura, objavljena v satiričnem listu Čuk na pal'ci 1. 9. 1922.

Druga nasilna dejanja

Med drugimi posebno hudimi dejanji velja omeniti ponovno divjanje fašistov v nedeljo 24. julija 1921. Tudi tokrat so se poslužili že utečene metode. V vas so pridrveli s transportnim vozilom ter z orožjem v roki sejali strah po ulicah. Iz poročila Edinosti²¹ izvemo, da jih je bilo okrog dvajset in da so med pohodom raniли več, posebno mlajših domačinov: "Slučaj je hotel, da so ravno v soboto odšli vsi orožniki iz naše vasi ter nas prepustili usodi. Nikogar ni bilo, ki bi nas ščitil..."

Vendar je bil po Tiberievih trditvah med ranjenimi tudi orožnik, povrh še Slovenec, ki je pomagal fašistom.²² Verzija v Edinosti se je razlikovala: "...Že okoli 11. ure ponoči se je začulo zopetno streljanje. Kmalu nato se je raznesel glas, da leži nekje težko ranjen orožnik, katerega so močno izkrovačevali in odpeljali v bolnico. Kdo ga je ranil ne vemo. Drugi dan je prišlo mnogo orožnikov v vas. Polovili so kakih 12 nedolžnih mladeničev."²³

²¹ Fašisti v Sv. Križu pri Trstu, Edinost, 46, 26. 7. 1921, str. 2.

²² Tiberio, Il fascismo a Trieste, str. 54.

²³ Fašisti v Sv. Križu pri Trstu, Edinost, 46, 26. 7. 1921, str. 2.

Podobni obiski kraških in drugih vasi s kamioni so bili v tistem času razmeroma pogosti. Skupine fašistov so prihajale praviloma iz Trsta ali Tržiča. Zaradi tega so v več krajih (npr. v bližnji Nabrežini)²⁴ zastražili sedeže delavskih organizacij. Podobno se je zgodilo tudi v Križu. Po ohranjenem pričevanju je šla skupina domačinov leta 1922 celo čakati fašiste na rob vasi, na kraj, ki ga imenujejo "Pri pilju". Tu so nameravali preprečiti prihod črnosrajčnikov v naselje. S sabo so vzeli lopate in

Omenjeni prispevek velja primerjati s pričevanjem domačina Angela Švaba, ki je opisal dogodek po nekem razgrajanju skupine fašistov v Križu (datuma ni navedel): "Domenili smo se, da bomo fašiste skupaj naskočili v vasi še tisti večer... In res, ko se je stemnilo, smo se razdelili v skupine. Vsakdo je bil s čim oborožen. Toda namesto, da bi naleteli na fašiste, smo se skoraj soočili s patroljo karabinjerjev. Ko so oni po 'Alto là' sprožili prvi strel, smo jim mi odgovorili. In vnela se je pravocata bitka skoraj sredi vasi. En orožnik je bil zadet z najmanj desetimi strelji. Kmalu nato so v vas pridrveli na kamionih še drugi orožniki in fašisti, mi pa smo se razbežali..." (gl. Križani v boju za svobodo, str. 136). Ni znano, ali je opisani dogodek v povezavi z dogodkom, o katerem sta poročala Edinost in Tiberio, saj Švab ne navaja datuma dogodka. Res pa je, da nekateri elementi dajejo slutiti, da je šlo za isti dogodek.

²⁴ Nabrežina skozi stoletja, str. 129.

drugo orodje, vendar fašistov takrat ni bilo na spregled.²⁵

Januarja 1922 so v Križu, prvič po desetih letih, načrtovali misijon, a so ga morali zaradi napetosti v času občinskih volitev prestaviti. Tako je sklepni del misijona potekal na velikonočni ponedeljek. Vendar so domači fašisti že pred tem začeli izzivati. V vasi so spet nastali nemiri in nekateri občani so bili zaprti. Na prizadevanje domačega župnika in kurata iz sosedne vasi so bili naposled, tik pred zaključkom misijona, izpuščeni. Kot je zapisal takratni župnik, je bilo nato nekaj mesecev mirno.²⁶

Seveda so to le splošni obrisi vzdušja, ki je prevevalo Križ po prevratu leta 1918. Po vzponu na oblast (ob koncu oktobra 1922) je fašizem začel izvajati drugačno vrsto pritiska na Slovence. Zdaj so prišli na vrsto administrativni ukrepi, ki so bili veliko hujši od golega fizičnega nasilja: Gentilejeva šolska reforma, ukinitvev goriške pokrajine (kjer so imeli Slovenci dotlej večino), odstranitev slovenskih imen v toponomastiki, razpustitev slovenskih organizacij itd.

Sklepna misel

Nasilna dejanja zoper slovensko prebivalstvo v Križu od ustanovitve fašističnega gibanja do njegovega prevzema oblasti gre postaviti v splošni kontekst nasilja, ki je zajelo Italijo v tistem času. Ne gre torej za pojav *sui generis*. Res pa je, da poleg splošnih značilnosti, prisotnih na tem obmejnem območju (sovražen odnos fašizma do neitalijanskega prebivalstva, izraziti nacionalizem, demobilizacija italijanskih oboroženih sil itd.), najdemo neke druge specifične.

Ena od teh je gotovo stopnja nasilja. Če je bil po eni strani Križ izpostavljen nasilju, ki je zajelo vso državo (npr. ob splošnih volitvah) ali pa regijo (npr. po kongresu fašističnega gibanja februarja 1921 v Trstu), je bila po drugi strani ostrina pritiska tu zelo izrazita. Nedvomno je bila večja kot v ostalih krajih kraškega zaledja Trsta. Med vzroke lahko navedemo antifašistično zavest, ki je bila večinoma vraščena med prebivalstvom, poleg tega pa relativno bližino Trsta, kjer se je fašistično gibanje, kot smo videli, zelo razbohotilo.

Dokaz tega pritiska je prav dokument, ki se nanaša na fašistični napad na Ljudski oder leta 1921. Dokument je emblematičen, saj razkriva primer konfliktna situacije med pripadniki fašističnega gibanja in vojsko, ki je bila sestavni del državnega aparata, kljub temu, da ta konfliktnost ni bila stalno prisotna.

V literaturi je bila doslej v odnosu fašizem–sile javnega reda zvečine poudarjena pasivnost sil jav-

nega reda ob divjanju fašističnih tolpa ali pa njihova neučinkovitost pri poseganju zoper škvadristične skupine. Franzinelli poudarja pri tem predvsem primer iz province La Spezia junija 1921, kjer lokalne sile javnega reda in sodni organi niso v ničemer ovirale tamkajšnjega škvadrizma.²⁷ Primere tovrstnega ravnanja najdemo tudi v Križu, vendar – kot rečeno – z nekaterimi izjemami.

Dogodki, povezani s fašističnim nasiljem v Križu, nakazujejo še eno značilnost – vlogo domačega fašizma. Ta sicer ni igral izrazite vloge, obstajal pa je. V publicistiki je opaziti sicer določeno zadrego pri obravnavi tega pojava v Julijski krajini, vendar po drugi strani ga stroka vsaj na lokalni ravni delno upošteva. Dokaz tega je diplomatska naloga Draga Sedmaka z naslovom Fašizem in Slovenci na Goriškem 1920–1926,²⁸ priložnostni zapisi, kot je npr. razprava Naši fašisti Ervina Dolenc,²⁹ in seveda ugotovitve Milice Kacin-Wohinz, v prvi vrsti v delu Prvi antifašizem v Evropi.

Fašizem je imel že od samega začetka konflikten odnos do avtohtone populacije. Kljub temu je del prebivalstva vseeno sodeloval s fašističnim režimom. Večinoma so bili to posamezniki, ki so bili zaradi oportunitizma, strahu itd. pripravljeni podpreti kakršenkoli režim. Verjetno so bili bolj pogosti primeri posrednega sodelovanja s fašističnim gibanjem. Slovenski poslanec Virgil Šček je v prispevku, objavljenem v Goriški straži julija 1923, zatrdil, da so slovenski fašisti predstavljali samo en odstotek celotnega slovenskega prebivalstva.³⁰

Nekaj podobnega bi lahko trdili za kriški primer, pri čemer je težko ugotoviti vpliv, ki ga je fašizem imel v tem kraju in med kraškim prebivalstvom nasploh. To velja še posebej za tržaško pokrajino, kjer – v primerjavi z bližnjo goriško pokrajino – vsaj na začetku niso obstajala prepoznavna jedra slovenskih fašistov.

Dejstvo pa je, da je fašistično delovanje pustilo pečat. Krutost ponavljajočih se nasilnih dejanj je namreč povzročila reakcijo med domačim prebivalstvom. Mogoče ni naključje, da je prav zaradi tega Križ prispeval v naslednjem desetletju kar štiri španske borbe, medtem ko je bilo število padlih partizanov in aktivistov med drugo svetovno vojno (umrlih v bojih, v taboriščih, kot talci itd.) nadpovprečno visoko – vsega skupaj približno šestdeset.³¹ To število je bilo, v sorazmerju s številom padlih v krajih v bližnji in širši okolici, daleč nad povprečjem.

²⁷ Franzinelli, *Squadristi*, str. 120–121.

²⁸ S tem je povezan tudi prispevek Draga Sedmaka, Fašistična stranka, str. 180–197.

²⁹ Dolenc, Naši fašisti, str. 113–122. Prispevek obravnava pojav fašizma v Senožečah.

³⁰ Kacin-Wohinz, Narodnoobrambno gibanje, str. 250–260.

³¹ Križani v boju za svobodo, str. 87–110.

²⁵ Pričevanje Frančka Žerjava iz Križa (roj. 1915), 14. 8. 2006.

²⁶ Ob 150-letnici župnije 1847–1997, str. 24.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AST – Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu)
 Generalni in civilni komisariat za Julijsko krajino 1919–1922, Akti kabineta.
 Knjiga umrlih župnije Križ, leto 1921.

ČASOPISNI VIRI

Edinost, 1920, 1921 in 1922.
Il Piccolo, 1932.

LITERATURA

- Dolenc, Ervin: Naši fašisti. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 40, 2000, št. 1, str. 113–122.
- Franzinelli, Mimmo: *Squadristi, protagonisti e tecniche della violenza fascista 1919–1922*. Milano : Mondadori, 2003.
- Lisjak Volpi, Bruno: *Slovensko pomorsko ribištvo skozi stoletja od Trsta do Timave*. Trst : Mladika, 1996.
- Kacin-Wohinz, Milica: Parlamentarne volitve in politične razmere v Julijski krajini 1921–1924. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 5, 1965, št. 1–2, str. 3–160.
- Kacin-Wohinz, Milica: *Narodnoobrambo gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, 1. del. Koper–Trst : Lipa-ZTT, 1977.
- Krajevni leksikon Slovencev v Italiji*. Trst : ZTT, 1990.
- Križani v boju za svobodo* (ur. Miroslav Košuta). Križ pri Trstu : samozaložba, 1975.
- Mattiusi, Dario: *Il Partito Nazionale Fascista a Trieste. Uomini e organizzazione del potere 1919–1932*. Trst : Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione del Friuli-Venezia Giulia, 2002.
- Nabrežina skozi stoletja*. Nabrežina : samozaložba, 1996.
- Nedog, Alenka – Kacin-Wohinz, Milica: Kronološki pregled dogodkov. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 5, 1965, št. 1–2, str. 161–238.
- Ob 150-letnici župnije 1847–1997* (ur. Jože Kunčič). Gorica : samozaložba, 2000.
- Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni*. Trst : ANED, 1978.
- Sedmak, Drago: Fašistična stranka v Gorici do razkosa goriške pokrajine leta 1923. *Jadranski koledar 1979*. Trst, ZTT, 1978, str. 180–197.
- Tiberio: *Il fascismo a Trieste negli anni 1919–1923*. Videm : Del Bianco, 1956.
- Vinci, Anna Maria: Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 44, 2004, št. 1, str. 27–38.

R I A S S U N T O

La violenza fascista nella Primorska dopo la Prima Guerra Mondiale: l'esempio di Santa Croce – Križ pri Trstu

L'autore dell'articolo evidenzia la specificità del caso di Santa Croce – Križ pri Trstu al tempo del terrore imposto dagli squadroni fascisti, durante l'ascesa al potere del Fascismo, nel primo dopoguerra. Egli ha riscontrato che il grado di violenza degli atti contro la popolazione di questo paesino sloveno ha di lunga superato quello subito dalla maggior parte degli altri centri della Venezia Giulia e del nuovo stato in generale, gli squadroni fascisti non si accanivano solo contro gli abitanti che facevano parte di organizzazioni di sinistra, ma contro lo stesso carattere sloveno dell'abitato; dimostrazione di questo sono state le pressioni sul Parroco e l'ostacolazione dei riti religiosi.

L'autore si concentra sul periodo in cui il Fascismo non era ancora al potere e si limitava alla sola violenza fisica. Tra i primi atti più gravi dei fascisti ci fu l'attacco all'associazione culturale Ljudski oder (Teatro popolare), a cui seguirono le violenze durante la campagna elettorale e nel giorno stesso delle votazioni per l'elezione del Parlamento nella primavera del 1921. Anche durante le elezioni comunali dell'anno seguente si cercò di ostacolare gli elettori, molti singoli e gruppi furono minacciati e, cosa non meno grave, vi furono atti di vandalismo sui simboli nazionali. Alcuni di questi atti sono ricollegabili al clima di violenza che ad un certo momento dominava tutta la regione o addirittura tutto lo stato, si veda ad esempio al tempo delle elezioni. Il grado di violenza in alcuni casi portò al conflitto con le forze dell'ordine pubblico, anche se queste ultime in molti altri casi (sia a livello regionale che statale) furono più volte accusate di essere troppo passive.

Il movimento fascista a Santa Croce – Križ pri Trstu non sorse spontaneamente nel luogo, sebbene trovasse supporto in alcuni abitanti, ma vi fu importato, come accadde anche in altri centri della Venezia Giulia. Non bisogna inoltre dimenticare che gli abitanti si difesero strenuamente, né che questi eventi influirono sul loro schieramento negli anni successivi, quando la pressione fascista, nonostante la diminuzione della brutta violenza, aumentò sempre di più, togliendo, con provvedimenti amministrativi e di altro tipo, i diritti alla popolazione slovena della Venezia Giulia.